

МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНА ДЕРИВАЦІЯ У ТВОРЧОСТІ ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО

Можливості української мови безмежні. Саме тому нашу мову називають милозвучною: відкритість мовної системи, вибір прямого та інверсованого порядку слів, уникнення збігу голосних і приголосних у мовленні шляхом їх постійного чергування, – усе це сприяє збереженню високих позицій української мови у світовому масштабі.

Українська мова не є замкненою системою. Зміни, що відбуваються в ній, можуть з'являтися раптово, або ж усталюватися поступово. Упродовж століть мовлення зазнає різноманітних трансформацій. Деякі з них стають нормою, переходячи з оказіонального або узуального вживання, інші – зникають. Такі перетворення стосуються усіх мовних рівнів: фонетичного, лексичного, граматичного. Найбільшої кількості інновацій, як відомо, зазнає лексична система, фонетична та граматична структури є менш мобільними.

Усі частини мови належать до єдиної лексико-граматичної системи, між одиницями якої наявні певні взаємовідношення й тісні взаємозв'язки. Ці закономірні взаємозв'язки виявляються передусім у взаємопереходах і перетвореннях однієї частини мови в іншу¹. О. О. Потебня у свій час писав: "Розуміючи мову як діяльність, не можна дивитись на граматичні категорії"².

Ці взаємопереходи відбуваються у зв'язку з різними змінами синтаксичного, рідше стилістичного функціонування частини мови в мовленні³. Нове функціонування певного слова в реченні призводить до того, що це слово втрачає свої первинні семантичні та граматичні особливості й одночасно набуває властивостей іншої частини мови. У сучасній українській літературній мові, як і в інших слов'янських мовах, перехідних явищ досить багато. Вони охоплюють сферу майже всіх повнозначних і службових частин мови⁴.

У процесі взаємопереходу однієї частини мови в іншу відбуваються глибокі внутрішні зміни як змісту, так і форми слова. При цьому похідне слово формально нічим не відрізняється від мотивувального, але отримує нове значення, морфологічні ознаки й синтаксичні функції.

Пропоноване дослідження презентує спробу аналізу морфолого-синтаксичних транспозицій. У частиномовній системі відбуваються певні модифікації, які, звичайно, мають низку причин. Явище конверсії, тобто взаємопереходу слів між частинами мови, є одним із найменш досліджених. Справді, розгортаючи підручники з української мови як навчальної дисципліни в бібліотеках чи на прилавках магазинів, можна не побачити висвітлення цього питання, хоча й кожен лексико-граматичний клас слів усебічно розкрито. Шкільні програми, як і учнівські підручники, також уникають ґрунтовного подання цього матеріалу. Тому проблема трансформації лексико-граматичних класів слів є відкритою й потребує детального вивчення.

Творчість українських письменників ХХ століття є неповторним явищем. Саме цей період позначений появою різноманітних літературно-мистецьких течій, популяризації філософських концепцій. Проза Валер'яна Підмогильного є зразком української класики. Митець слова з надзвичайною художньою майстерністю зображав тогочасні людські проблеми. Вишукана мова творчої спадщини письменника заслуговує особливої уваги. Саме тому морфолого-синтаксичну деривацію доцільно презентувати на матеріалі мови творів Валер'яна Підмогильного.

Унаслідок аналізу мовотворчості Валер'яна Підмогильного традиційно виокремлено такі типи перехідних явищ: субстантивізацію, ад'єктивізацію, прономіналізацію, вербалізацію, нумералізацію, адвербалізацію, препозиціоналізацію, кон'юнкціоналізацію, партикуляцію, інтер'єктивізацію.

Досліджуючи твори Валер'яна Підмогильного, можна стверджувати, що найчастіше **субстантивуються** прикметники: *Де ти пропав, божественний?* (Місто, с. 120); *Старий походив по кімнаті* (Невеличка драма, с. 261); *Родич, може, який? Знайомий* (Місто, с. 210); *Лікар підходив до найближчого хворого* (Третя революція, с. 69). Часто у своїй творчості митець послуговується відад'єктивними прізвищами, якими номіновано персонажів, наприклад: *Нахилившись до нього, Васюренко впізнав свого земляка, Степана Безрукавого* (Третя революція, с. 186); *Студент Задорожній, що так щиро привітав його письменницькі заходи, став – чи не через це саме? – добрим його приятелем* (Місто, с. 73). Такі номени, які презентують собою певну ознаку, є засобом характеристики образів художніх творів, виконують подвійну функцію – номінативну й характеризувальну.

До класу субстантивів може переходити займенник: *Це “щось” в інтимній їхній мові означало той викуп, що природа прагне стягти за посідання втіхи попри всі хитрощі користувачів* (Місто, с. 163); *А він не зважувався казати їй “ти” і називав “мусінькою”, як вона й порадила* (Місто, с. 70). Цього різновиду конверсії можуть зазнавати й прислівники та прийменники: *Хоч, правда, далі його думка не сягала, про “далі” він не хотів і не потребував міркувати* (Невеличка драма, с. 277); *Коли ж те “після” буде?* (Невеличка драма, с. 262).

До іменника може переходити числівник один: *Тільки один, подивившись на гарну смушеву шапку Олеся, запропонував йому мінятися* (Третя революція, с. 23); *Вчора приходив один – п'ятсот карбованців, каже украдено* (Третя революція, с. 101); *Ось на цьому розі добровольці повісили одного* (Третя революція, с. 244).

У творах Валер'яна Підмогильного набувати категоріального значення предметності можуть не тільки окремі слова, що належать до певного лексико-граматичного класу, а й синтаксичні й фразеологічні словосполучення, окремі речення: *І що більше вона посувалася до кінця, тим виразніше поставав цьому план третьої, а саме: “Проблеми варіаційного рахування”* (Невеличка драма, с. 262).

Проза письменника дозволяє стверджувати, що **ад'єктивізації** нерідко зазнають різні лексико-граматичні класи слів, зокрема дієприкметники: *І здавалось, той зниклий шлях, з'єднавшись із небом у безмежній рівнині, другою галуззю вертався знову до села, несучи йому ввібраний простір* (Місто, с. 3); *Пофарбоване в ясно-рудуватий колір волосся хай лишиється трохи розкуйовджене* (Невеличка драма, с. 36); *Хворий змутнілими очима позирав на білого лікаря та мимрив спраглими вустами* (Третя революція, с. 69). Іноді ад'єктивуються особові та неозначені займенники: *Він знав уже свій шлях* (Невеличка драма, с. 260); *Годилося б йому поспати якусь часинку* (Невеличка драма, с. 272).

У мовотворчості Валер'яна Підмогильного спостерігаємо транспозицію до класу займенника, хоча потенційно до цієї частини мови може переходити обмежена кількість лексем. Зокрема на це явище багатий твір “Повість без назви”, де найчастіше спостерігаємо прикметникову **прономіналізацію**: *Цілий рік вона тримала цю страшну обітницю, противну основним нахилам її темпераменту* (Невеличка драма, с. 37); *Після того цілий день кашляв і хрипів* (Невеличка драма, с. 293). Іноді може трансформуватися прикметник другий: *Степан одкинув полу свого френча й засунув руку в глибоку, але єдину кишеню в штанях – з другого боку кравець пошкодував матеріалу* (Місто, с. 9); *Почав я розумом розкидати – другу кобилу різати треба, однаково хитається* (Третя революція, с. 187).

Числівники як лексико-граматичний клас слів є закритою системою, **нумералізація** є малопродуктивним процесом, проте у творах В. Підмогильного є досить поширеною. У сучасній українській мові шляхом відприслівникової транспозиції поповнюється переважно група неозначено-кількісних числівників: *Мабуть, мало, копійок з десять, не більше...* (Третя революція, с. 40); *Нам іще багато дечого потрібно, –*

відмовив начальник штабу (Третя революція, с. 104); – А нащо було здаватись? Їх же **небагато** (Третя революція, с. 24). Часто натрапляємо на іменникову нумералізацію: *Роботи! Роботи! Сила-силенна!* (Місто, с. 169). Як бачимо, у цьому реченні іменник набуває кількісного значення, відповідаючи на питання *скільки?* Іноді нумералізується іменник *раз*: *Раз!* “Що це? Команда? Стріляють за третім разом” (Третя революція, с. 33). Лексему *раз* ужито в значенні “один”.

Перехід різних частин мови в прислівники в мовотворчості Валер'яна Підмогильного відбувається досить часто. Конверсія цього типу є діахронічною. **Адвербіалізуються** займенники: *Тут, при березі, село здавалось питомим витвором просторів, чарівною квіткою землі, неба й води* (Місто, с. 3). *Там танцювали під дзвінки переливи мандоліни* (Місто, с. 232). На локалізацію стану вказують адвербіалізовані прийменниково-іменникові форми родового та місцевого відмінків: *Книш зайшов у вагон і розплівся **серед хмар** тютюнового диму й гудіння балачки* (Третя революція, с. 98). Найактивніше зазнає адвербіалізації орудний відмінок іменника, що вживається з темпоральним значенням: *Восени в степу тривожно шамотить сухим гіллям кукурудза, – цілі поля рівних, жовтих стовбурів, ніби хтось, крадучись, розсуває її обвислий лист* (Місто, с. 224); *Ранком несподівано засіявся густий, дрібненький дощик* (Третя революція, с. 59); Часто трапляється відприкметникова адвербіалізація: *Трохи вже призвичаївшись до нової оселі, він **сміливо** попросив у хазяйки відро й досхочу влився* (Місто, с. 29); *Треба тільки напахтитись **тонко і різко**, бо пахощі підкреслюють тіло* (Невеличка драма, с. 36). Переходити в прислівник можуть також вигуки: *Геть усі, що вийшли останнього місяця* (Місто, с. 102); *Йому не хотілось іти **геть**, поки не рушить потяг* (Третя революція, с. 184). Непродуктивним є тип відчислівникової адвербіалізації. Він об'єднує невелику кількість прислівників. Їхнє ядро становлять ті, що постали з форм знахідного відмінка збірних числівників і прийменників *в (у)*, на та форм місцевого відмінка таких числівників і прийменника *в (у)*: *Товста жінка, зігнувшись **удвоє**, гукала на мене, засапуючись* (Третя революція, с. 209). Набувати категоріального значення прислівника можуть і неозначені числівники: *У місті Петро жив **укупі** з товаришем* (Третя революція, с. 48).

У творчості В. Підмогильного різновид вербалізованої транспозиції є найменш розповсюдженим, а приклади зазвичай однотипними. Більшого поширення **вербалізація** набуває у великих прозових формах, проте їх узагалі не спостережено в “Повісті без назви”. Зазвичай, ознак дієслова можуть набувати вигуки: *Ах, – зітхала Зоська, – ніякої любові немає* (Місто, с. 116); *Цить! Я теж хочу поласувати* (Місто, с. 58). *Хтось гукнув йому: “Ей, ти! Годі спати! Червоногвардійці!”* (Третя революція, с. 23); *Ми покинемо хату, де примари! Геть їх!* (Невеличка драма, с. 249). Як бачимо, вербалізуються емоційні, а також наказові та спонукальні вигуки. Значно рідше вербалізуватися можуть частки або їх сполучення: *Та **ну ж бо**, поїдемо, Остапе, до нас! У нас гарно буде, йй-бо!* (Невеличка драма, с. 248). Іноді спостерігаємо прикметникову контекстуальну синтаксичну вербалізацію, унаслідок чого утворюються синтаксичні дієслова зі значенням стану, причому вихідні прикметники вжито у формі називного та орудного відмінків. Наприклад: *Та тільки помітила, що очі в Антося **холодні й блискучі**, як лід, так само, як і в його матері* (Третя революція, с. 74).

Препозиціоналізацію, або препозитивацію, надзвичайно яскраво представлено у великій прозі письменника, зокрема в романі “Місто”, де препозиціоналізуються як іменники, так і прислівники. Переходити до класу прийменника можуть прислівники зі значенням місця: *Позаду шумів Хрещатий яр, **праворуч** линула музика з Пролетарського саду, **ліворуч** шелестів людськими тінями Володимирський горб* (Місто, с. 28). Препозиціоналізуються також прислівники зі значенням якості: *“На розі вул. Свердлова, потрапивши знову в тиск, він на мить затримався й глянув **уздовж** рівного схилу, яким підіймався трамвай”* (Місто, с. 27). Нерідко спостерігаємо явище переходу іменника, який утрачає притаманну йому номінативну функцію, у прийменник: *Коли розігнувся від*

поручнів, побачив **коло** себе Надійку (Місто, с. 4); **Коло** самих дверей у кутку чорніла буржуйка – бляшана пічка, що мала завданням ogrівати взимку кімнату, а влітку на ній варено страву (Місто, с. 22); Серед цієї юрби не було сумних – тут, **край** міста, починалась нова земля, земля первісної радості (Місто, с. 7).

У прозі письменника найчастіше **кон'юнкціоналізуються** займенники: Тоді покоївки остаточно переконалися, **що** лікар приймає тільки гроші (Третя революція, с. 73); Місяць клав йому тінь на половину обличчя і здавалось, **що** та половина спить (Невеличка драма, с. 207). Саме так займенник **що** стає підрядним сполучником, який сполучає головну й залежну частини речення. Кон'юнкціоналізуються також прислівники, різні за своїм значенням, наприклад, часові: Борис дав йому свою нову адресу й просив **як** тижнів через два, коли він влаштується вже подружньо (Місто, с. 95); Олесь хотів спитати ближчого гайдамаку, **куди** вони всі йдуть, але мовчання снігів скувало йому губи (Третя революція, с. 20). Окрім цього, нерідко кон'юнкціоналізуються прислівники просторові: Вони зайшли вдвох до великої кімнати, **де** відбувались після праці лекції (Місто, с. 92); Йому весь час здавалось, **що** він не там, **де** мусить бути (Невеличка драма, с. 292). Переходити в сполучник можуть і прислівники способу дії: Почув, **як** звідтіль невпинно вириваються сили, розносяться вітром і накладають на все тавро жадоби (Невеличка драма, с. 206); З цього стало сумно, **як** то завше буває весняної ночі, коли жінка тебе не кохає (Третя революція, с. 92).

У творах В. Підмогильного **партикуляція** як один із різновидів конверсії є найбільш різноманітною й поширеною. У його прозі представлені численні приклади її прояву. Найчастіше партикулюються сполучники: Та **й** краще: нащо вона вам? (Невеличка драма, с. 258); "От **і** все гаразд", – подумала Ірен, пильно оглянувши себе в дзеркало (Невеличка драма, с. 37). Прислівники також можуть утрачати своє значення й функціонувати в ролі часток. Часто партикулюється прислівник **вже**: Ні, **вже** пиши, коли почав (Місто, с. 150). Трансформуватись у частку можуть також прислівники **близько**, **просто**: Покінчивши справи у видавництві, Гордовський **близько** четвертої пообідав і подумав про решту свого дня до вечірнього поїзда на Харків (Невеличка драма, с. 272); Знічев'я з нудьги я пішов **просто** в степ (Третя революція, с. 208). Окремим різновидом конверсії є займенникова партикуляція: Це **тобі** не фунт ізюму, на гіляці! (Третя революція, с. 244); А я **собі** гадаю: ми як бур'ян при дорозі, як реп'яхи (Третя революція, с. 187); Та ні, **що там** надіятись! (Третя революція, с. 185). В останньому прикладі, окрім займенника **що**, також партикулюється прислівник **там**.

У досліджуваних літературних творах часто спостерігаємо дієслівну **інтер'ективацію**, наприклад: Зоська замислилась. Потім скрикнула: **Придумала!** (Місто, с. 139). Така транспозиція виражена також наказовим способом дієслова: **Чекайте!** Всі нагоди були нікчемні (Невеличка драма, с. 27). Іноді поєднується дієслівна й іменникова інтер'ективація: **Дочекались допомоги!** (Третя революція, с. 22); **Христос воскрес!** – весело гукнув він (Невеличка драма, с. 212). Також переходять до класу вигуків слова просторічної лексики та сталі словосполучення: **Левко цмокнув. – Сто бісів його матері,** – промовив він (Місто, с. 222); **О, чорт!** Коли вони вже вгамуються, – гукнув Вербун (Невеличка драма, с. 245); **Сто чортів,** як спати хочеться! (Третя революція, с. 98). Цікавим є момент, коли іменник з прийменником набуває значення наказового способу: **З роботи!** – скрикнув Пащенко (Невеличка драма, с. 300). Окрім дієслівної інтер'ективації, у творах В. Підмогильного наявна, хоч і значно рідше, займенникова: **Отаке!** А мене ївгою звати! (Місто, с. 228). Саме так автор створює нам уявлення живої розмовної мови, що й супроводжується вигуками: **Отакої!** – образилась жінка, – по-сусідськи живу, та щоб не знати (Місто, с. 210).

Отже, частини мови не є замкнутими розрядами слів. У художньому мовленні В. Підмогильного наявні явища переходу слів з одного лексико-граматичного розряду до іншого. Під час такого переходу слово змінює властиве йому лексичне значення, морфологічні властивості, синтаксичні характеристики – усе, що характеризувало його,

коли воно належало до однієї частини мови, зникає, слово набуває нового лексичного значення граматичних властивостей, що призводить до появи нової лексики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови // Українська мова та література в школі. – 1953 – № 6. – С. 14 – 15.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К., 1982. – 209 с.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К. : ВЦ “Академія”, 2004. – 336 с.
5. Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 76 – 80.
6. Підмогильний В. П. Місто. – Харків: Фоліо, 2014. – 240 с.
7. Підмогильний В. П. Невеличка драма: Роман, повісті. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 326 с.
8. Підмогильний В. П. Третя революція: Оповідання, повісті, роман. – К. : Український письменник, 2012. – 619 с.
9. Потєбня О. О. Из записок по русской грамматике. – М., 1977. – 320 с.